

МОРФОЛОГІЧНА НОРМА У ПРЕСКРИПЦІЯХ 10-30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Усталені і внормовані морфологічні парадигми — це не лише наслідок розвитку мови, а й результат праці багатьох поколінь українських мовознавців. У граматичних прескрипціях початку ХХ ст. часто знаходимо відповіді на питання, які виникають у сучасній мовній практиці.

Не всі морфологічні парадигми залишаються незмінними на всіх етапах становлення літературної мови. З розвитком мови удосконалюються її граматичні механізми. Простежимо це на прикладі словозмінних і словотвірних парадигм прикметника, дієслова, дієприкметника, дієприслівника, числівника та займенника.

Як засвідчують граматики, на початку ХХ ст. уже був усталений поділ **прикметників** на тверду та м'яку групи з відповідними типами відмінювання, які без змін успадкувала сучасна українська літературна мова. Проте в окремих випадках помітні динамічні процеси морфологічної норми. У 10-30-ті роки

у місцевому відмінку однини прикметників функціонували варіантні закінчення **-ім**, **-ому**. Продуктивними були форми на **-ім**. У виборі правильної форми саме їм надавалася перевага: *на добрім/на доброму* (Тимченко Є. Українська граматики. — К., 1917. — С. 118; далі — УГ), *на воронім коні/на вороному коні* (Наконечний М. Українська мова. — Х., 1928. — С. 155; далі — ГН), *на добрім/на доброму* (Левицький М. Українська граматики для самонавчання. — Катеринослав, 1923. — С. 84; далі — ГЛ), *на добрім* (Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Граматики руської мови. — Відень, 1914. — С. 81; далі ГС), *на малім* (Штефан А., Васко І. Граматики української мови. — Мукачево, 1931. — С. 155; далі — ГШ).

У 50-ті роки ХХ ст. прескриптивна норма засвідчує витіснення з ужитку коротких форм прикметників: «...у сучасній мові короткі форми прикметників належать до категорій пережиточних» (Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — С. 48; далі — Курс). Нормативним було визнано їх вживання лише в присудковій функції (*повинен, винен, варт*). У всіх інших випадках неповні форми прикметників були кваліфіковані як стилістично забарвлені, фольклорні елементи.

Сучасна українська літературна мова вже традиційно надає перевагу формам на **-ому**: *доброму, синьому*, натомість непродуктивними вважаються варіанти на **-ім**: *добрім, синім*.

На початку ХХ ст. ще не було загальноприйнятої концепції про творення ступенів порівняння прикметників. Ступеневими вважалися поєднання прикметників із прислівниками *дуже, надто, надзвичайно* (ГЛ, 83). Г. Шерстюк зазначав, що ступені порівняння прикметників утворюються за допомогою суфіксів **-іш(ий)**, **-іш(а)**, **-іш(е)**, **-щ(ий)**, **-ч(ий)**: *червоніший, глибший, кращий, солодчий*. В. Коцовський та І. Огоновський нормативними вважали суфікси **-ьш(ий)**, **-йш(ий)**: *мильший, милійший, ясніший, студенійший*. Такі ж форми подано і в граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера: *веселійший, веселіщий*. С. Смаль-Стоцький зазначав, що обидва прикметникові суфікси **-іш(ий)**, **-йш(ий)** мають давнє походження і зафіксовані вже в пам'ятках ХІ ст., проте перший поширений у східній частині України, а другий — у західній. Варіантне хитання ступеневих

прикметникових форм засвідчує і мова східної та західної періодики 10-30-х рр. ХХ ст.: *найважнійші, найсвіжіші* (Дзвін, 1912); *найстрашнійші, сильнійший, активніший* (Наша громада, 1914). Обидва варіанти певний час співіснували і в художньому стилі літературної мови: *не було в світі люду одважнішого* (П. Куліш); *виднійші місця* (Б. Лепкий); *Темрява знов лягла, ще чорніша, ще глибша* (Леся Українка); *молодь молодіша од усіх* (П. Тичина); *смівівицими од них* (М. Драгоманов); *завзятіший, гірчіший* (І. Котляревський). До 30-х років ХХ ст. варіант на **-ійш(ий)** вийшов з ужитку. Це засвідчує, зокрема, мова поезій М. Рудницького: *найсильніші, солодші, смівівиший*. Такі форми пропонує і західноукраїнська граMATика 1931 року А. Штефана та І. Васка.

Неусталеність ступеневих прикметникових форм демонструють і лексикографічні джерела 10-20-х років (див: Іваницький С. Російсько-український словник. — Вінниця, 1918; Голоскевич Г. Правописний словник. — Х., 1930): *найяснійший, найясніший, найясніший, найактивніший, милійший, миліший, найхарактерніший* та ін.

Варіантність відповідних прикметникових форм позначалася на словотворі ступеневих прислівників: *найскорѣйше, пізніше* (Наша громада, 12.02.1910), *свідоміше* (Буковина, 10.12.1911) тощо.

Дієслівні форми на початку ХХ століття характеризуються більшою усталеністю. Часові парадигми дієслова майже без змін успадкувала й сучасна літературна мова. Загальноприйнятою була концепція про тричленну часову структуру. Проте О. Ізюмов, Г. Шерстюк наводили ще й форму давноминулого часу: *поїхав був, натрапили були*. Такі форми як активні функціонують і в сучасній українській літературній мові. Мовна практика початку ХХ ст., зокрема художній і публіцистичний стилі, репрезентувала не зафіксовані в граMATиках архаїчні форми теперішнього часу від дієслова *бути* (*еси, єсть, єсьма*): *єсть* (Вісник УНР, № 2, 1928; Леся Українка, М. Драгоманов, П. Куліш); *єсьмо* (Діло, 13.10.1908); *суть* (Україна, 02.03.1919); *еси* (П. Тичина, П. Куліш).

Колишня форма активного дієприкметника теперішнього часу від архаїзма *суть* → *сущий* (в сучасній українській літера-

турній мові — ад'єктивована одиниця) традиційно вживається в художньому стилі української мови: *Доброго строковика, Савко, нічим не заміниш... А які на нього затрати? Суці копійки...* (О. Гончар); *Дубові двері розхряпцем стояли. Постіль пахуца — суца сіножать* (Л. Костенко). Слово *суций* фіксує і СУМ, в 11-ти томах, але з позначкою *книжне, розмовне* (СУМ, X).

У межах минулого часу дієслова форму давноминулого часу доконаного й недоконаного виду виділяють і граматики сучасної української літературної мови: «Давноминутий час утворюється переважно від дієслів доконаного виду і вказує на те, що означувані цими формами дії відбулися раніше від інших дій до моменту мовлення: *пішов був, сказала була, зійшло було, сіли були*» (Сучасна українська літературна мова. Морфологія. — К., 1964. — С. 377; далі — СУЛМ). Активно вживані такі форми і в мові художньої літератури: *Трохи була не втопилась, та там було кинуть близняточок* (Т. Шевченко); *Я пам'ятаю, відкривався тоді ще географічний інститут. Я й туди хотів був вступати, та перешкодили якісь події* (О. Довженко); *Був із цим звернувся до повіткому, а там тільки рукою махнули* (М. Стельмах).

Більшість авторів граматик початку ХХ століття трактували *дієприкметник* і *дієприслівник* як дієслівні форми або дієслівні прикметники й дієслівні прислівники (ГС, 45; ГТ, 70). Було диференційовано активні та пасивні дієприкметники теперішнього часу, які утворювалися за допомогою суфіксів *-ч(ий)*, *-щ(ий)* та *-м(ий)* (пасивні): *бачучий, проквітаючий; беручий, везучий, лежачий, видимий, їдимий; несучий, стоячий, любимий, відомий; лежачий, ходячий, робивший*. Фіксували граматики також дієприкметники минулого часу, утворені за допомогою *-ш(ий)*, *-вш(ий)* (активні) і *-т(ий)*, *-н(ий)* (пасивні): *пожовкше, згадуваний, добута* (ГН, 28, 182, 183, 184); *несений, зроблений* (ГЛ, 120); *писаний, печений, битий* (Гр., 34); *битий, зібраний* (Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. 3-є вид. — К.: Книгоспілка, 1925. — С. 23). Переважна більшість авторів граматик називали афікс *-м(ий)* у дієприкметникових формах непродуктивним. Суфікси *-т(ий)*, *-н(ий)*

О. Синявський інтерпретував як продуктивні і поширені в українській мові.

Творення дієприкметників за допомогою суфікса **-щ(ий)** вважали впливом книжної традиції церковнослов'янської або російської мови, тому відповідні дієприкметники називали невластивими українській мові.

На думку О. Синявського, активні дієприкметники перебували в стані зникнення, за винятком тих, які перейшли до розряду прикметників, що вже не мали часової ознаки і виконували синтаксичну функцію означення. Уживання активних дієприкметників на **-уч(ий)**, **-юч(ий)** граматики називали впливом російської мови (ГЛ, 119-120) або ознакою «поганої літературної мови» (Гладкий М. Практический курс украинского языка. — К., 1924. — С. 55; далі — ГПК). Замість них було рекомендовано вживати описові звороти з прикметниками, дієприслівниками (*налічуючи понад...*, а не *налічуюча понад...*), іменниками (*службовець*, а не *служащий*; *виконавець обов'язків*, а не *виконуючий обов'язки*), конструкціями з займенниками (*той, що робив*, а не *робивший*; *той, що добре бачить*, а не *бачучий*), віддієслівними прикметниками на **-лий** (*зраділий хлопець*, а не російське *обрадовавшийся*) тощо.

Початок ХХ століття був позначений також лінгвістичними пошуками нормативних **дієприслівникових** форм. Граматики наводили дієприслівники з суфіксами **-ш(и)**, **-вш(и)**, утворені від основи інфінітива (ГЛ, 121; ГТ, 154), від основи форми минулого часу дієслова доконаного та недоконаного виду (ГН, 193) та від дієприкметників чоловічого роду минулого часу (ГПК, 57). Мовознавці неоднаково кваліфікували творення дієприслівників теперішнього часу: від основ теперішнього часу дієслова, основ теперішнього часу недоконаного виду (ГН, 193), третьої особи множини теперішнього часу (ГПК, 60), дієслів дійсного способу (ГЛ, 110) та дієслів 3-ї особи множини дійсного способу (ГТ, 125).

Автори граматик наголошували на неправомірності поширених у мовній практиці початку ХХ ст. церковнослов'янських, закріплених в російській мові форм дієприслівників на **-а**, **-я**: *літая*, *любля* (ГН, 193). Нелітературними лінгвісти вважали російські форми *написав* замість *написавши* (ГЛ, 195).

М. Левицький наголошував, що особливістю українських дієприслівників була їх препозиція до дійової особи (ГЛ, 23).

У граматиках початку ХХ ст. повністю представлена уже сучасна система **числівників**, які усталилися в літературному вжитку. Проте не до кінця унормованими залишалися їх словозмінні форми. С. Смаль-Стоцький наводив такі форми непрямих відмінків числівників: *трох, тром, сімма/семома, вісіма/осьмома*, Є. Тимченко — *трох, тром, трома, шости/шістьох, сьома*, М. Грунський — *шістьох/шости, вісьмома/вісімма*, М. Наконечний в орудному відмінку подавав форми *вісьмома/вісімма*.

Неоднозначна оцінка мовознавцями категорії двоїни позначилася і в рекомендаціях щодо написання іменників із числівниками *один, два, три, чотири*. О. Курило, О. Синявський, Є. Тимченко, М. Гладкий вважали, що з цими числівниками іменники жіночого і середнього роду треба писати в формі називного відмінка двоїни: *три хати, чотири відрі, дві зимі*. О. Курило зауважувала, що такі форми поширені в більшості українських говорів, проте художній стиль незначною мірою демонстрував написання на зразок: *три жінки, дві дівки, дві бочки*. Дослідниця також пропонувала іменники чоловічого роду з числівниками *два, три, чотири* у називному і знахідному відмінках вживати із закінченням **-и**: *два сини* так само як форми жіночого та середнього роду на **г, к, х**: *дві руки, дві ноги*. Такої ж думки дотримувалися О. Синявський, Є. Тимченко. Г. Іваниця вважав, що поява флексії **-и** в іменниках жіночого і середнього роду після числівників *два, три, чотири* — це наслідок впливу російської мови. Усталилися в українській мові пізні форми множини іменників жіночого роду (*дві хати, три сестри*), але збереглися й давні форми двоїни із сполученням з іменниками чоловічого роду (*два брата, три товариша*).

Неусталеність фонетичної норми позначалася на функціонуванні в мові 10-30-х років ХХ ст. варіантних форм числівника *один*: *один/оден* (ГЛ, 136), *один (одне, іден)* (ГТ, 121), *іден, оден* (ГН, 30). М. Грунський, М. Левицький, М. Наконечний останні називали галицизмами або діалектними формами.

Фонетичні варіанти функціонували також у назвах десятків і сотень: *двайцять, дев'ятьдесят, двіста/двісті, п'ятьдесят,*

п'ятьдесят, шіссот, п'ядесят(ь), шісдесят(ь) — ці форми Г. Іваниця взяв, як він стверджував, із різних видань Української академії наук, проте надавав перевагу етимологічним зразкам: *чотирнадцять, п'ятдесят, шістдесят*.

Певна варіантність була притаманна **займенниковим** відмінковим флексіям.

Академічні граматики подавали інформацію про займенник на основі описового методу, тому зразки відмінювання були ілюструванням усіх українських говірок без виокремлення будь-якого продуктивного варіанта. Кодифіковані відмінкові форми були представлені лише в практичних граматиках. В орудному відмінку однини особові займенники мали варіантне вираження *ім/ним, єю/нею* (ГТ, 112; ГПК, 40). М. Грунський надавав перевагу формам *ім, єм*.

Неусталеність займенникових відмінкових форм демонструють художній і публіцистичний стилі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: *що з нею подіють слабі мої сили?* (Леся Українка); *вигупує в ній* (І. Тобілевич); *над ними* (М. Драгоманов); *він за нею* (А. Тесленко); *коні під ними* (П. Куліш); *Од неї* (Буковина, 12.02.1928), *не вигасили в йому тієї іскри...* (І. Тобілевич); *на йому* (А. Тесленко); *велику надію на його в війні поклали* (П. Куліш); *на їй бовталосся ряденце* (Панас Мирний).

Є. Тимченко, О. Мурський та ін. автори граматик у визначенні нормативності мовних явищ часто опиралися на книжну традицію, також на діалектні зразки. Було рекомендовано до вжитку багато архаїчних і діалектних форм займенника у родовому, давальному, знахідному відмінках: *ю/ню, її/неї, єго/його, єму/йому*.

Граматики подавали також три словоформи місцевого відмінка однини займенників чоловічого роду: *на нім* (представлений як найбільш продуктивний), *ньому, йому*.

Лексикографічна практика початку ХХ століття засвідчує здебільшого орієнтацію на відмінкові форми займенників із приставним **н-**. Варіантні форми зафіксував лише «Правописний словник» Г. Голоскевича (1930 р.): *до нього/до його, на ньому/на йому*.

Знаходимо в аналізованих граматиках і західноукраїнські діалектні форми зворотного займенника *себе* в давальному та

знахідному відмінку однини: *ся, сь*. У лексикографічних працях вони, як правило, відсутні.

Паралельно з вказівним займенником *цей* функціонував давній діалектний варіант *сей*. Це засвідчують і граматики, і мовна практика: *сей вчитель* (Буковина, 12.07.1917), *сей борець* (Літературна газета, 14.02.1930). Поширені такі форми і в мові Б. Грінченка, В. Винниченка, О. Олеся. У СБГ (1924 р.) є форма *цей*, але *отсю*, у «Правописному словничку української мови» (1922 р.) знаходимо *себ-то/цеб-то*, у «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова (1930 р.) — *отцей/цей*.

Форма *сей* репрезентована в «Кобзарі» (1921 р.) Т. Шевченка, в мові М. Вороного, П. Карманського, В. Пачовського тощо.

Варіанти вказівного займенника *сей, ся, сі* словники початку ХХ ст. фіксують рідко і подають їх як другорядні непродуктивні форми. М. Йогансен, М. Наконечний та ін. у «Практичному російсько-українському словнику» (1926 р.) зазначають, що при позначенні часу можна писати також *сей рік, сього місяця*.

Грамматичні й лексикографічні прескрипції початку ХХ ст. відбивають один з етапів становлення літературної норми. Протягом всієї історії літературної мови всередині морфологічних парадигм відбувалися зміни і вироблялися більш удосконалені мовні механізми.